

ՄԻ ԶԱՆԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԱՐՅՈՒՆՈՏ ՕՐԵՐԻՑ

Հայկական մեծ եղեռնի վերաբերյալ բազմաթիվ վավերագրեր են հրատարակված ինչպես առանձին ժողովածուներում, այնպես և պարբերական մամուլում: Սակայն կա Եղեռնի մասին վավերագրերի մի խումբ, որը վրիպել է աղբյուրագետ ուսումնասիրողների ուշադրությունից: Իրանք Պոլսի հայոց պատրիարքարանի պաշտոնական տեղեկագրություններ են, որոնք ուղարկվել են Մայր Աթոռ: Ծանկանալով այդ վավերագրերը գիտական շրջանառության մեջ դնել, անհրաժեշտ ենք համարում նրանք հանձնել հրատարակության:

Տեղեկագրերը, ինչպես երևում է, գրված են Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի կողմից, սակայն նա, ըստ երևույթին, վախճանալով, որ վավերագրերը ծանապարհին կարող են ընկնել թուրքական իշխանությունների ձեռքը, խուսափել է իր ստորագրությունը դնել տեղեկագրերի տակ: Հնարավոր չի եղել ուղիղ գծով տեղեկագրերը հասցնել Էջմիածին, ուստի նրանք ուղարկվել են Բուլղարիայի հոգևոր առաջնորդ Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանին, որ և հասցրել է Մայր Աթոռ:

Տեղեկագրերը սոսկալի ծանր տպավորություններ են թողնում ընթերցողի վրա: Այնտեղ քերվում են արևմտահայությանը ոչնչացնելու սահմուկեցուցիչ տեղեկություններ՝ կոտորած, բռնի գաղթեցում, բռնաբարություն, հավատուրացություն, կողոպուտ...

անկարելի է մատնացույց անել մարդկային պատմության նույնիսկ բարբարոսության շրջանում նման սոսկալի նախնիրներ:

Վավերագրերը հրատարակում ենք «Գործք և գրագրությունք դիվանատան Վեհափառ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գեորգ Ե Բուլղարահայոց թեմի մասին» թղթապանակից: Հրատարակվող վավերագրերի խմբից դուրս է մնացել միայն մի վավերագիր, որը հրատարակվել է Հայկ. ՄԱՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի կողմից («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965 թ., № 1, էջ 88—90):

ՊՐՈՖ. Ա. Գ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

1. Բուլղարիայի հայոց հոգևոր առաջնորդ Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանի գեկուցագիրը Գեորգ Ե կաթողիկոսին:

№ 236:

Առ Նորին Վեհություն Տ. Տ. Գեորգ Ե Սրբազնակառար կաթողիկոս և Մայրագույն Պատրիարք համագալին Արարատյան Մայր Աթոռ ի Ս. Էջմիածին:

Վեհափառ սրբազան Հայրապետ.

Թուրք կառավարության հայաջինջ և մահապիտոք քաղաքականության հետևանք ի Պոլիս և ի գավառս մերազնեից կրած

անմախքության և ցավազին տառապանքներուն և տեղի ունեցած ավերումներուն մանրամասնությունները Կոստանդնուպոլսէն ամենաստույգ աղբյուրն գաղտնի միջոցով ստացած ըլլալով, հատկապէս խնդրված է մեզմէ հաղորդել բառ առ բառ Ջերդ Վեհափառության սույն մանրամասնությունները և հայցել օժանդակություն և դարման առաջքն առնելու համար սույն հայահալած համատարած մեծ վտանգին:

«Թուրքիոյ հայությունը տարիներէ ի վեր չտեսնված տագնապ կանցնէ այժմ. համիդական շրջանին ստվեր բերող շրջանի մը մեջ կգտնվինք՝ բանտարկությունը, կողոպուտը, գյուղերու ավերում, սպանությունը հայաբնակ բոլոր գավառներուն մեջ և ընդհանուր կոտորածներու փոխարեն ընդհանուր տարագրումներ:

Ապրիլի սկիզբը Վանա դէպքը տեղի ունեցավ, որ առիթ տվաւ կառավարության քաղաքին հայ թաղերը ոմբակոծելով՝ 300 տունի չափ մոխիր դարձնելու և 5—600 մարդ սպաննելու... Այս դէպքերուն մանրամասնությունները ծանոթ չէ մեզի, սակայն ապրիլի 10-էն ետքը կառավարության քաղաքականության փոփոխումին և հայոց հանդէպ ի գործ դրած խստությանց պատճառը Վանա մեջ հայոց աղփայի ընթացք ունենալն է, պատասխանեցաւ մախարաններէն: Այդ թվականին կենտրոնէն տրված հրամանի մը վրա թուրքիոյ ամեն կողմը խուզարկվեցան բազմաթիւ հայոց տուներ, չխնայելով նույնիսկ առաջնորդարան, եկեղեցի ու վարժարան: Հազարավոր անձեր ձերբակալվեցան՝ զենք, վնասակար գիրք, պատկեր և այլն ունենալու պատճառով: Ասկէ զատ, առանց որոշ հանցանքի գրեթէ ամեն քաղաքն և գյուղն իսլամաբնակ վայրեր արքայիցան հազարավոր երեւի հայեր, եկեղեցականներ, մտավորականներ, հարուստներ և կուսակցականներ կամ անոնց հետ շփում ունեցող անհատներ: Պոլսէն 250-էն ավելի անձեր արքայիցան Չանդըրի (Գաթեմոնի մահաճ) և Այաշ (Գաղատիա), բայց գավառներուն արքայականները ավելի շատ են թվով՝ Պոլստ հետ քաղդատելով: Ասիկա որոշ ծրագրի մը արդյունք է, հայությունը մախ գինաթափ ընել և գլխավորներն արքայիցանով ահաբեկել, ապա ազգը ամբողջովին փշացնել: 20—45 տարեկաններն արդեն զենքի տակ են, մյուսներն այս կերպով չեզոքացնելէ հետո, մնացած կիներուն և փոքրիկներուն գլխուն եղերգություն մը խաղալ: Այս եղերգությունը կամ դժոխային ծրագիրը հետևյալն է: Հայկական խնդիրը միանգամայն ընդմիջտ վերջացնելու համար հայաբնակ վեց մահաճներուն հայությունը

մեծ մասամբ դէպի հարավ փոխադրել, Միջագետքի այն մասը, որ կգտնվի Հայկաի և Մուսուլի միջև և ուր կբնակին այժմ արաբ և քուրդ աշերաթներ: Այս ծրագիրը գործադրելու պաշտոն ունեցող հանձնաժողովն արդեն ընտրված և ճամբա ելած է և կը կարծենք թէ եթէ ժողովրդին տեղափոխումը չէ սկսած տակաւին, շատ քիչ օրէն պիտի սկսի, թէն կկարծենք թէ Վանա ոչ գրավալ տեղերուն և Բաղէշի հայ բնակչությունը սկսած են արդեն ճամբա հանել: Այլ ևս երևակայեցէք թէ ի՞նչ պիտի ըլլա անոնց վիճակը, քանի որ ո՛չ միայն իրենց կալվածները պիտի ձգեն, այլ և իրենց ցանքերը և բոլոր գույքերը: Անշուշտ, քանի մը ամսվան մեջ պիտի կոտորվին անոթության և անընտել կլիմայի երեսէն: Օրինակն մեր աչքի առջևն է արդեն: Ջերդուն և շրջակայից հայությունը, ինչպէս անշուշտ իմացած եք, այժմ ամբողջովին տեղափոխված է մեկ մասը Հայկաեն անդին Ջոր գավառը և մյուս մասը (իբր 1000 ընտանիք)՝ Գոնիայի Սուլթանիէ գյուղաքաղաքը, ուր կմնան այսօր մերկ, անոթի և անպատան: Տեղը մախմախտ ըլլալով, համաճարակ հիվանդությունը արդեն սկսած են կոտորածներ ընել անոնց մեջ: Ասոնց հետ հարաբերության մտնելու կամ անոնց օգնություն հասցնելու համար մեր ըրած բոլոր դիմումները անլսելի կմնան ցարդ, իսկ ասոնց գյուղերն ու կալվածներն արդեն սկսած են հանձնվել իսլամներու հատուկ հանձնաժողովի մը ձեռամբ»:

Ահա Վեհափառ Տեր, մեզ հասած գրության կարևոր մասին ամբողջությունը, խորհեցէք թէ այս հայաշինչ քաղաքականությունը ո՞րքան ծանր պիտի կշռէ մեզի և ո՞րչափ պիտի վտանգէ մեր ազգին գոյությունը: Ջերդ Վեհափառության տարած ջանքերը համայն ազգիս Հայոցս ծանոթ են, միշտ երախտագիտությամբ կհիշատակենք: Գիտենք թէ ինչ տքնացան աշխատությամբ մկրկնված եք հարկ եղած տեղերը դիմելու և ազգը փշացումէ ազատելու համար: Պոլստ մեջ պատրիարքարանի բոլոր միջոցները սպառած են, անոր դիմումները անլսելի կմնան: Մայրաքաղաքի դեսպաններէն միայն ամերիկական և պուկարական դեսպաններն են, որ հայերով կքաղին, սակայն կարծես չեն բավեր վտանգը հեռացնելու ցոյշափ թուրք կառավարությունը վարողներուն վրա ճնշիչ միջոց մը չգործադրվի:

Սույն ստույգ աղբյուրն ստացված տեղեկությունը Նորին վսեմություն Պողոս Նուպար փաշայի ևս այսօրվան թղտատարով հաղորդված ըլլալով մեր կողմէ ի գիտու-

թյուն Ջերդ Վեհափառության այս պարագան կտեղեկացնենք:

Մաղթելով խորին ակնածանք ի համբույր Աստվածամերձ Սրբո Աջույդ պատվականի:

Մնամ ամենախոնարհ հոգևոր որդիդ և անձնվեր Ջերդ Վեհափառության

Հնորյալ առաջնորդ Պուկարահայոց

Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյան

(էջ 26—30):

2. Բուդարիայի հոգևոր առաջնորդ Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանի զեկուցագիրը Գեորգ Ե կաթողիկոսին:

№ 250:

22 հուլիսի 1915

Ֆիլիպե

Առ Նորին Վեհափառություն Տ. Տ. Գեորգ Ե Սրբազնակատար կաթողիկոս և Մայրագույն Պատրիարք համազգական Արարատյան Մայր աթոռ ի Ս. Էջմիածին:

Վեհափառ Սրբազան Հայրապետ,

Կհաստատեմ մեր հղած անցյալ ամսո 11 թվականին և 236 թվահամար գրությունն: Այս անգամ ևս Պոլսեն մահասարսուտ տեղեկություններ ստացած ըլլալով ի մասին մեր ազնեից կրած անլուր և աննախընթաց տառապանքներուն և թուրք կառավարության դժոխային ծրագրերու գործադրության: Ներփակ հարկ համարեցաք հղել Ջերդ Վեհափառության ստացած նամակին իսկական պատճենը, խնդրելով, որ հաճիք ծանուցանել տալ մեզ սույն և նախընթաց մեր հղած նամակներուն ստացած ըլլալը:

Կմնանք անձնվեր Ջերդ Վեհափառության և տառապյալ ազգիս

Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյան:

(էջ 31—32)

8. Բուդարիայի հոգևոր առաջնորդ Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանի Պոլսից ստացած զեկուցագիրը:

№ 295

Կ. Պոլիս 30/13 հուլ. 1915

Գերապատիվ Տ. Ղևոնդ ս[րբազան] եպիսկ. Դուրյան

Ֆիլիպե

Մայիսի 25-են ի վեր դեպքերը զահավիժորեն իրար հաջորդեցին և ազգին վիճակը իր դառնագույն և թշվառագույն աստիճանին հասավ: Մինչ այն օրը Կիլիկիո քանի մը քաղաքներու և գյուղերու ժողովրդյան բռնի տարագրումը գիտեին, իսկ Կարնո մասին շշուկներ միայն հասած էին մեզի,

այսօր ստուգապես գիտենք, թե Կիլիկիո բոլոր քաղաքներու և գյուղերու հայ ժողովուրդը ամբողջովին արդեն տեղահան եղած է և Հալեպի հարավային ճանապարհները թշված: Կարնո ժողովուրդը մայիսի մեկեն ի վեր և ապա ամբողջ նահանգը, և հետզհետե ճամբա հանված են Սամսունեն ու Կեսարիայեն սկսյալ մինչև Տիգրանալեքու և Եդեսիա՝ մեջ ըլլալով Տրապիզոնի, Սեբաստիո, Խարբերդի, Բաղէշի, Վանա և Տիգրանալեքուի ամբողջ հայությունը, մեծեն մինչև պզտիկ, առանց մեկ մարդ իսկ թողլու և թշված դեպի Միջագետաց անապատները, Հալեպի հարավային կողմերեն մինչև Մուսուլ և Պաղտատ: «Հայաստան առանց հայի» — այս է Օսմանյան կառավարության ծրագիրը: Եվ արդեն սկսած է հայոց հողերուն և տուններուն մեջ իսլամներ բնակեցնել: Հարկ չկա ըսելու, որ տարագրվողները, գրեթե ոչ մեկ բան կրնան առնել իրենց հետ՝ կառավարության կողմէ թույլ չտրվելուն պատճառով, և արդեն փոխադրության միջոց ալ չէ մնացեր այդ գալատներուն մեջ, քանի որ զինվորական իշխանությունը ամբողջովին գրաված է զանոնք: Հայ գաղթականները պարտավոր են մեկեն երկու ամիս և ավելի հետիոտն ճամբորդել հասնելու համար անապատի այն անկյունը, որ որոշված է անոնց գերեզմանն ըլլալու: Արդեն լուրեր կհասնեն թե ճամբուն երկայնքն և Եփրատի ջուրերը լեցուն են դիակներով այն թշվառ գաղթականներուն, որոնց մնացորդներն ալ անապատներու մեջ հետզհետե մեռնելու դատապարտված են՝ ո՛չ բնակարան, ո՛չ աշխատության միջոց և ո՛չ ապրուստ ունենալուն պատճառով: Հայությունը ամբողջովին բնաջիւղ ընելու ծրագիր մըն է այս, առանց աղմուկի, առանց կոտորած անունը տալու, ահուկի նախնիք մըն է այս: Պետք է գիտնալ, թե 20—45 տարեկանները զենքի տակ առնելն հետո 15—20 և 45—60 տարեկան արուներն ալ զինվորական պետքերու փոխադրության համար վար դրված են, պետել տվողներն զանազան տեղեր արքայական կամ այլևայլ պատճառներով բանտարկված են, հետևաբար հայ գաղթականները կճամբորդեն միայն ծեր, կին և մանուկ ունենալով, և այնպիսի տեղերէ պիտի անցնին, որ խաղաղության ժամանակ անգամ առանց կողոպտվելու կամ սպանվելու կարելի չէր անցնել: Թուրք չեթները և այլ ավազակները, ու նույնիսկ ժանդարմները ու կառավարության պաշտոնյաները զանոնք կողոպտելու, կիններն ու աղջիկները բռնաբարելու և առևանգելու համար ազատորեն կգործեն: Զանազան տեղերն իսլամացումներու լուրեր ալ կհաս-

մին մեզի, կերևի թե ժողովուրդը իր կյանքը փրկելու տարրեր միջոց չունի:

Պատերազմական ատյանները անխնայ կործեն ամենուրեք: Պոլստ մեջ 20 հնչակյաններու կախաղան հանվիլը իմացաք անշուշտ լրագրներեն: Անոնց համար տրված վճիռը տերության ոչ մի օրենքին կհամաձայնե: Նույն օրը Կեսարիո մեջ ալ 12 հոգի կախաղան հանված են՝ Պուրբեշին մեջ հնչակյան և դաշնակցական կուսակցությանց ըրած գաղտնի ժողովին հրահանգներուն հնազանդ ըլլալուն համար: Կախվողներեն զատ 32 հոգի ևս 10—15 տարվո թիապարտության դատապարտված են, մեծ մասամբ ոչ կուսակցական պարկեշտ վատականներ: Կիլիկիո կողմերն ալ 12 հոգի կախված են: Դատապարտություններն ամենօրյա են, զենք, գիրք, պատկեր և այլն քանի մը տարվան քանտարկության քավականաչափ փաստ կհամարվեն: Ծեծի տակ սպանությունները շատ են, Տիգրանակերտ՝ 13 հոգի, Կեսարիա՝ 6 և այլն: Իսկ կան որ և ոչ իսկ պատերազմական ատյաններուն կհանձնվին՝ ճամբան սպանվելով: Այսպես, Շապին Գարահիսարեն Սեբաստիա փոխադրվող 13 հոգի, Սու Շեհրքեն Սեբաստիա փոխադրվող Բյուրք գյուղի քահանաներ 5 ընկերներով, մույնիսկ ձեռքերնին կապած վիճակին մեջ և այլն: Այլ չեմ հիշեր ուրիշ տանջանքներ, որոնք ի գործ դրված են ամենուրեք՝ զենք և կուսակցական փնտռելու համար: Ո՛չ մեկ տուն մնացած է առանց խուզարկության. ո՛չ առաջնորդարան, ո՛չ եկեղեցի և ո՛չ վարժարան: Հարյուրավոր կիներ, աղջիկներ և մանուկներ անգամ քանտերու մեջ կհեծեն այսօր: Եկեղեցիներ ու վանքեր կողոպտված, քանդված և սրբապղծված են: Առաջնորդներուն անգամ չի խնայվիր. Պրուսայի առաջնորդ՝ Պարզ և վարդապետ Դանիելյան, Տրապիզոնի առաջնորդ՝ Գևորգ վարդապետ Թուրյան, Կեսարիո առաջնորդ՝ Խոսրով եպիսկոպոս Պեհրիկյան, Շ. Գ. Հիսարի՝ Վաղենակ վարդապետ Թորիկյան, Զարսանճակի՝ Գեորգ վարդապետ Նալպանդյան և այլն քանտարկված և պատերազմական ատյաններու հանձնված են: Տիգրանակերտի տեղապահ Մկրտիչ վարդապետ քանտի մեջ ծեծի տակ հոգին ավանդած է: Մյուս առաջնորդներեն ևս լուր չկա, հավանաբար մեծագույն մասը քանտարկված է: Ամբողջ հայությունը Թուրքիո մեջ այժմ բերդաբազել եղած է, թղթակցություն և հեռագրական հաղորդակցություն բոլորովին դադրած է:

Վանա և Բաղեշի շրջակա հայ գյուղերը չարդված և կողոպտված են: Շապին Գարա Հիսար ամսույս սկիզբը անխնայորեն

չարդված է, հագիվ քանի մը մանուկ մնացած է, կըսվի: Դժբախտաբար, մանրամասնությունը շատ ուշ կամ դժվար կհասնի մեզի:

Կտեսնիք թե Թուրքիո հայությունը իր կյանքին վերջին օրերը կապրի, մահը ուշացնելու որևէ միջոց չէ մնացած մեզի, արտասահմանի հայությունն ալ եթե անկարող ըլլա չեզոք պետությանց գուրջ շարժելու, քանի մը ամսեն հետո մեկ ու կես միլիոն հայությունն շատ քիչ պիտի մնա, փչացումն անխուսափելի է...

Ստորագրություն
(Էջ 33—36):

4. Բուլղարիայի առաջնորդ Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանի զեկուցագիրը Գեորգ Ե կաթողիկոսին:

№ 295

Ֆիլիպպե 12 օգոստոս 1915

Առ Նորին Վեհափառություն Տ. Տ. Գեորգ Ե Սրբազնակատար կաթողիկոս և Ծայրագույն Պատրիարք համազգական նախամեծար Աթոռո ի Ս. Էջմիածին

Վեհափառ Ս. Հայրապետ.

Կհավաստենք մեր հղած անցյալ ամսվա 9 թվակիր և 250 թվահամար գրությունն և ներփակյալ տեղեկագիրն:

Մեր այս երրորդ տեղեկագրով ամենադժբախտ պարտականությունն է, որ կըստանձենք հաղորդելու Ձերդ Վեհափառության Հայաստանի կործանումը. այլ ևս ոչ մեկ հայ չէ մնացած Հայաստանի որևէ մեկ անկյունը: Ամեն կողմ ավերված, քանդված և կործանված է: Ներփակյալ պոլսական աղբյուրն մեր ստացած գրության պատճեն արցունքով Ձերդ Վեհափառության կհղեն: Ամենեն քար սիրտն անգամ չի կրնար տուկալ ի տես թուրքական վայրագությանց պատմությունը երբեք արձանագրած չէ այսպիսի գազանություններ:

Որպեսզի կարենաք Ձերդ Վեհափառության պատկերացնել մեր ամբողջական կորուստը, աստ կղենք զանգվածային տեղահանության հետևանք Հայաստանի, ինչպես և Փոքր Ասիո այլևայլ գավառներու մեջ սպանվածներու, անհետացողներու, իսլամացածներու, առևանգվածներու թիվը:

Հալեպ—	15,800	հոգի
Սիս —	9,500	»
Հաճըն—	20,800	»
Զեյթուն—	21,000	»
Ֆոնուզ—	7,000	»
Տեվրիկ—	11,300	»

Բաղեշ-Մուշ—51,500	Ռոգի
Նիկոմիդիա—85,000	»
Արմաշ—5,000	»
Պրուսա—25,000	»
Պանդոնա—15,000	»
Կեսարիա—40,000	»
Սեբաստիա—81,500	»
Եվդոկիա—23,000	»
Ամասիա—25,000	»
Ը. Գ. Հիսար—25,200	»
Սամսոն—20,000	»
Տրապիզոն—32,700	»
Էրզրում—75,000	»
Երզնկա—25,500	»
Բաքերդ—17,000	»
Բասեն—10,500	»
Դերջան—15,000	»
Քեմախ—10,000	»
Խարբերդ—45,000	»
Քոյի—24,000	»
Սղերդ—25,000	»
Տիգրանակերտ—55,100	»
Ակն—10,200	»
Արաբկիր—19,500	»
Չմշկածագ—9,000	»

Համագումար 835,600

Այս համատարած կորստյան թիվը ահռելի և սոսկալի թիվ մըն է։ Արտասահմանի հայությունը բոլորովին շվարած այս կորստյան հանդեպ, ամեն միջոցներու կողմն իր դժբախտ հայրենակիցներուն օգնություն հասնելու համար։ Այսօրվա թվականով իսկ Բուլգար արքայական կառավարության մատուցինք հիշատակագիր մը և ճկարագրեցինք զանգվածային տեղահանության, կոտորածներու, առևանգումներու, սովամահներու և կրոնափոխության մահաբաժնիները՝ խնդրելով, որ իր ազատարար ձեռքը երկարե փրկելու համար գեթ Պոլսո մեկ քանի գավառներու մեջ մնացած հայության բեկորները։

Ընդհանրապես պիտի ըլլայինք Վեհափառ տեր, եթե եվրոպական պետությանց մոտ Ձեր Վեհափառության դիմումներուն արդյունքը բարեհաճություն ունենայինք հաղորդել տալ մեզ ի միախառնություն արտասահմանի հայոց։

Մատչելով ի համբույր աստվածարյալ սրբո աշույղ պատվականի մնամ ամենախոնարհ Ռոգևոր որդի Ձեր, ընտրյալ առաջնորդ Պուկարահայոց

Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյան

(Էջ 37—38)

5. Բուլղարիայի հայոց առաջնորդ Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանին զեկուցագիրը Կ. Պոլսից ուղարկած տեղեկագրությունը։

2/15 օգոստոսի 1915

Գերապատիվ Տ. Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյան

Առաջնորդ Պուկարիո Հայոց

ի Ֆիլիպե։

Վերջին նամակես ետքը, զոր ստացած ըլլալնիդ իմացուցած էք, հետզհետե ներքին գավառներն ալելի ստույգ տեղեկություններ սկսան հասնիլ։ Մեր այս նամակիս մեջ տրված տեղեկությունները քաղված են Բաքերթեն իսլամաճալով ազատած և պատահաբար Պոլիս եկած կնոջն մը, թուրք սպայի մը կողմն հափշտակվելով Պոլիս բերված 9—10 տարեկան Զիլեցի աղջիկն մը, Խարբերդեն եկած իսլամ ճանապարհորդն մը, Երզնկայեն եկած օտար ճամբորդներն և այլն։ Հետևաբար մեր այս տեղեկությունները մեզ պատմված են մույն իսկ ականատեսներն և խժոժությանց ենթակա եղողներն։

Այսօր այլևս ստուգված է, որ Կարնո, Տրապիզոնի, Սեբաստիո, Խարբերդի, Բաղեշի և Տիգրանակերտի նահանգներուն մեջ հայ չէ մնացած բնակ. այդ միլիոնի մը չափ ժողովուրդը իրեն հայրենիքեն հանկարծական տեղահան եղած և դեպի հարավ քշված է։ Տեղահանությունը շատ սիստեմաթիք կերպով կատարած են տեղական իշխանությունը ապրիլի սկզբն սկսյալ։ Նախ ամեն տեղ՝ գյուղ և քաղաք ամենագարհուրելի տանջանքներով և բազմաթիվ սպանություններով զինաթափ եղած է ժողովուրդը՝ ժանդարմներու և այս իսկ նպատակով բանտերն արձակված ոճրագործներն կազմված չեթեններու ձեռամբ։ Զենք, գիրք, կուսակցական անուն և այլ զանազան պատրվակներ, և անոնց բացակայությանը։ Հարուստներ և աչքի զարնող հայ երեւելիներ մեծ խմբերով բանդերը լցված են։ Այնուհետև սկսված է տեղահանությունը։ Նախ բանդարկութենե ազատ մնացած այրերը, մեծով մասամբ և բանդարկյալներն անոնք, որոնց վրա հանցանք մը չէ գտնված, զանազան տեղեր աքսորելու պատրվակով, խումբ խումբ ճամբա հանված և ամբողջովին կոտորված են առանց մեկ հոգի իսկ ազատելու։ Ասոնք ճամբա հանելեն առաջ տեղական կառավարությունը պաշտոնապես խուզարկեր է զանոնք և վրանին գտնված դրամ և արժեքավոր առարկաները վար դրած է։ Ծառ տեղեր ասոնք ձեռքերին կապած կամ 5—10 Ռոգի իրարու կապ-

ված, դրկված են: Մնացյալ ժողովուրդներն կին, ծեր և մանուկ խառնուրդի վիճակում մեջ պարզապես իբրև անտեր ապրանք նկատված, իսկ ժողովրդի քմահաճության ենթարկված են: Ամենաբարձր պաշտոնյաներն սկսյալ, մինչև հասարակ գյուղացին, իրեն հավանաբար կհանդիպեք իրեն կնոթյան առած է բռնի իսլամացնելով: Պատիկ մանուկները ուղողը առած է ուզածին չափ և մնացյալները ճամբար հանած են հետիոտն և անոթի, առանց պաշարի՝ գտնված չեթեններու ստորին կեր ըլլալու կամ անոթությունն մեռնելու համար: Տիարայեքի-րի վիճակներն մեջ չարտ տեղի ունեցած է: Մերտին գլխավորաբար, և ժողովուրդը դարձյալ մույն խոշորության ենթակա եղած է: Կարնո, Բաղեշի, Սեբաստիոն և Տրապիզոնի մահաճանքներու ժողովուրդը տեղահան եղած ժամանակ, կառավարության կողմը բավական դյուրություն տրված է իրենց. 5—10 օր պայմանաժամ, մասամբ գույք ծախելու թույլտվություն և ճամբար հանված ատեն քանի մը ընտանիքի սալ մը տրամադրած են, որ մեկ երկու օրեն զիրենք ճամբարում մեջտեղը լքելով ետ կդառնան: Ծամբա ելնող կարավանները երբեմն հաջորդ օրը և երբեմն քանի մը օր ետքը ճամբարում վրա կհանդիպեն չեթեններու և իսլամ գյուղացիներու, որոնք զիրենք ամբողջովին կկողոպտեն: Չեթենները, ժանդարմներու հետ միացած, կսպանեն անոնց մեջ եղող քանի մը այրերը և պատահիները: Երիտասարդ կիները և չափահաս աղջիկները կհեռացուցվին կարավաններեն, մանուկները կհափշտակվին անոնց կողմեն և կման միայն քանի մը պատավ կիներ, որոնք ժանդարմներու կողմեն մըտրակվելով առաջ կերթան ճամբարում վրա անոթությունն հետգհետե մեռնելու համար: Ականատես մը մեզ կպատմե՝ թե Կարնո վիճակներն խառնուրդի դաշտը հասած կիներու կարավանը հոն դաշտի մեջ ձգված է քանի մը օրեր, որ անոթությունն մեռած են հետգհետե ոմանքն ալ (օրական 50—60 հոգի) և կառավարությունը միմիայն քանի մը հոգի դրկած է անոնց դիակները թաղելու, որպեսզի իսլամ տարրին առողջությունը չխանգարվի:

Զիցի փոքրիկ աղջնակը մեզ կպատմե՝ թե երբ Մարավանի, Ամասիոն և Թոքատի ժողովուրդը դեպի առաջ կերթային, Մարդ Գըլլա ըսված տեղը Սեբաստիոն և Կեսարիո մեջտեղը, կառավարության դրան առջև իսկ, բոլոր աղջիկ և մանչ մանուկները

առնվեցան մայրերու ձեռքեն և սենյակներու մեջ լեցվեցան և կարավանը ստիպեցին, որ առաջ երթա: Իսկ մանուկներուն համար հայտարարություն եղավ շրջակա գյուղերու, որպեսզի ամեն ոք զար և ուզածը ընտրեր և առներ: Իսկ ինքն ու իր մեկ ընկերուհին (ամասիաց Նվարդ) սպառնալի մը կողմեն բերված են Պոլիս: Կիներու և մանուկներու կարավանները ամեն քաղաք կամ ավան հասնելուն կառավարության շենքին առջև կցուցադրվեն, որպեսզի իսլամները իրենց ընտրությունները կատարեն:

Բաբերտեն ճամբար ելածները այսպես կոտորակվել են վերջը, մնացյալ մանուկները և կիները ձգվեցան Երզնկայի առջև Եփրատ գետը՝ Քեմախ Պոլսի ըսված տեղը, ու այս ուրիշ բարբարոսություններն վշտահար Երզնկայի մեջ գտնվող գերման կարմիր խաչի հիվանդանոցին հիվանդապահուհիներն և մորվեկիացի ազնվական ընտանիքներն օրիորդ Flora of Wedel Jarlesberg և իր մեկ գերման ընկերուհին իրենց պաշտոնեն հրաժարեցան, Պոլիս եկան և անձամբ մեկ քանի դեսպանատուներ պատնելով պատմեցին այս վայրագ արարքները:

Այս բարբարոսությունները ի գործ տրված են ամեն կողմ, և այսօր այդ մահաճանքներուն բոլոր ճամբարներուն վրա հազարավոր հայերուն դիակներուն է, որ կհանդիպին ճամբորդները: Իսլամ ճամբորդը Մալաթիայեն դեպի Սեբաստիա եկած ատեն ամբողջ 9 ժամ խիստ դիակներու հանդիպած է՝ այդ թե կին: Մալաթիո բոլոր այդ մարդերը հոս բերված և սպաննված են, իսկ կիներն ու մանուկներն ամբողջովին իսլամացուցված են: Ոչ ոք այժմ կրնա ճամբորդել այդ կողմերը. երբ այդ մարդ է ինքը՝ ամեն իսլամ և մահավանդ չեթե կամ ժանդարմ, պարտականություն կհամարի իրեն անմիջապես զայն սպաննել: Վերջին Տիգրանակերտի պատերազմական ատյանին առջև դատելու համար դրկված օսմանյան երեսփոխաններն Զոհրաբ և Վարդգես ալ ճամբարում վրա սպաննվեցան Հալեպեն անդին: Այդ մահաճանքներուն մեջ այժմ իսլամի մը անունին տակ ծպտվելով կարելի է ճամբորդել, իսկ կիներու մասին արդեն վերը ըսվեցավ: Ու երբ կյանքի հետ այդ կերպով կվերաբերին, բարոյականի մասին խոսելը ավելորդ կդառնա:

(Ծարումակելի)